

Тарнашинська Л. Б.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ЕМІГРАЦІЯ: МОДЕЛІ «ВІДСУТНЬОЇ ПРИСУТНОСТІ» В МАТЕРИКОВОМУ ПИСЬМЕНСТВІ

Анотація. У статті актуалізуються різні аспекти й особливості української літературної еміграції – від необхідності обживання чужого простору з усім комплексом психологічних, соціокультурних, творчих проблем – до переакцентації понять батьківщина/чужина, центр/периферія та ін. Розглядаються різні індивідуальні погляди на поняття батьківщини як території та батьківщини як духовної, метафізичної субстанції. Проаналізовано різні моделі «відсутньої присутності» діаспорних літераторів у материковому українському письменстві (Б. Бойчук, Б. Рубчак, І. Кошелівець, Емма Андіївська, Віра Вовк, Анна-Гая Горбач, Марта й Остап Тарнавські та ін). Одні з них закорінені в 1960-ті рр., інші активно проявили себе після проголошення Україною незалежності. Авторка наголошує на потребі дослідження цілісного образу української літератури включно з вивченням ментальності, психологічних особливостей еміграційних письменників.

Ключові слова: еміграція, діаспора, батьківщина/чужина, моделі, «відсутня присутність», метафізична батьківщина.

Інформація про автора: Тарнашинська Людмила Броніславівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник, Відділ української літератури ХХ ст. та сучасного літературного процесу, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Електронна адреса: tarnashynska@gmail.com

Tarnashinska L.

UKRAINIAN LITERARY EMIGRATION: MODELS OF „ABSENT PRESENCE” IN MATERNAL WRITING

Abstract. The article focuses on various aspects and peculiarities of Ukrainian literary emigration – from the need to surround other people’s space with the whole complex of psychological, socio-cultural, creative problems – to the re-accentuation of the notions of motherland / stranger, center / periphery, etc. In this context, various individual views on the notion of a homeland as a territory and a homeland as a spiritual, metaphysical substance are considered.

It is noted that under the conditions of a closed system of totalitarianism, this was perhaps the only opportunity to perceive the intellectual, philosophical, artistic-style impulses of the world not only through the mediation of Russian and Polish translation, but also directly within other cultures. Writers outside Ukraine produced other models of world perception – hence the explanation of a broad map of scattering of Ukrainian emigrants. The emigre writers integrated into a strange world, the world of the Other is not as Alien, where, accordingly, there is a dominant, “central” or dominant culture and culture marginal, peripheral, brought from other ethnic territories and communities. On the one hand, they got the freedom of creativity, and on the other hand, they were limited by harsh conditions of survival (most of them had to work for a long time on different jobs). Open to change, they were guided by the guideline to maintain a certain balance between their / stranger to balance the images of their homeland / stranger. The received “gift of freedom” tried to convey creativity, “liberating” itself from traditional aesthetics, instead seeking the new, “unburied aesthetics”.

Different models of “absent presence” of diasporic writers in mainland Ukrainian literature (B. Boychuk, B. Rubchak, I. Koshelevets, Emma Andievskaia, Vera Vovk, Anna-Galya Gorbach, Martha and Ostap Tarnavsky, etc.) are analyzed in the article. Some of them tried to legalize their presence in the Ukrainian socio-cultural space still far from gaining independence from Ukraine; others have proven active in the Ukrainian cultural environment since the 1990’s.

The author stresses the need to study the holistic image of Ukrainian literature, including the study of mentality, psychological peculiarities of emigration writers.

Key words: emigration, diaspora, homeland / stranger, model, “no presence”, metaphysical homeland.

Information about author: Tarnashinska Lyudmyla, Doctor of Philology, professor, leading researcher, Department of Ukrainian literature of the twentieth century and the modern literary process, Taras Shevchenko Institute of Literature of National Academy of Sciences of Ukraine.

E-mail: tarnashynska@gmail.com

Tarnaszyńska L.

UKRAIŃSKA EMIGRACJA LITERACKA: MODELE „NIEOBECNEJ OBECNOŚCI” W LITERATURZE KONTYNENTALNEJ

Streszczenie. Artykuł aktualizuje różne aspekty i cechy ukraińskiej emigracji literackiej – potrzebę oswojenia przestrzeni obcej ze całym szeregiem problemów psychologicznych, społeczno-kulturalnych, twórczych, zmianę akcentów pojęć ojczyzna / obczyzna, centrum / peryferia i innych. W tym kontekście rozważane są różne indywidualne poglądy na pojęcie ojczyzny jako terytorium i ojczyzny jako substancji duchowej, metafizycznej.

W artykule przeanalizowano różne modele „nieobecnej obecności” pisarzy emigracyjnych kontynentalnej literatury ukraińskiej (B. Bojczuk, B. Rubczak, I. Koszeliwec, Emma Andijewska, Wira Wowk, Anna-Halina Gorbacz, Marta i Ostap Tarnawscy itd.). Niektórzy z nich byli zakorzenieni w ukraińskiej przestrzeni społeczno-kulturalnej lat 60., inni rozpoczęli działalność dopiero po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości; inni okazali się aktywni w ukraińskim środowisku kulturalnym lat 90.

Autor podkreśla potrzebę całościowego opracowania literatury ukraińskiej, w tym badań mentalności, cech psychologicznych pisarzy emigracyjnych.

Słowa kluczowe: emigracja, diaspora, modele domu i wygnania, „brak obecności”, metafizyczna ojczyzna.

Nota o autorze: Tarnaszyńska Ludmiła, doktor Filologii, profesor, Katedra literatury ukraińskiej XX wieku. i współczesnego procesu literackiego, Instytut Literatury im. T. Szewczenki, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy.

E-mail: tarnashynska@gmail.com

Еміграція, що особливо активно виявила себе після Другої світової війни, поставила перед «вигнанцями» комплекс складних проблем, з-поміж яких чільною була адаптаційна резистенція. Вона передбачала відмову від звичного способу життя, максимального напруження сил, достатньої міри інтеграційного конформізму. Фактично це була екзистенційно-соціокультурна кризово-адаптаційна ситуація. Слід було, як зазначав В. Гомбрович, «просто освоїтися з новим масштабом нашого існування» [4, с. 76]. А це означає: проходити процес психологічної регенерації, відновлення структури особистості після неминучих потрясінь через розлуку з батьківщиною та зміною місця осідлості й оточення, що потребує неабиякої концентрації волі. Емігрантам належало не тільки опанувати чужою мовою – мовою обраної другої батьківщини, а й пристосуватися до іншого способу життя, іншого оточення та іншого ритму. Вживатися в усталені соціокультурні спільноти доводилося ціною власних внутрішніх трансформацій: це була так звана динамічна адаптація. Адже треба було не тільки повсякчас пристосовуватися до нових обставин, а й долати природний у таких випадках страх нового. Фактично інтеграція у чужоземне середовище була «грою» на поразку або перемогу. Належало виробити нові правила такої «гри» зі своєю долею, нові моделі поведінки в новому соціумі.

Однак бажання й готовність вижити у чужоземному й соціально незвичному середовищі активізували адаптаційні, життєтворчі резерви цих зухвальців.

І в цьому був свій сенс. Очевидно, в умовах закритої системи тоталітаризму це була чи не єдина можливість сприймати світові інтелектуальні, філософські, художньо-стильові імпульси не тільки через посередництво російського та польського перекладацтва, а й безпосередньо, всередині чужих культур, які продукували інші моделі світосприйняття: звідси – й пояснення такої широкої мапи розсіяності українських емігрантів.

Здобувши, за визначенням А. Гомбровича, «дистанцію», письменники-емігранти водночас здобувають і «нечувану духовну свободу» [4, с. 73], постаючи перед проблемою, як правильно нею розпорядитися. Фактично вона зводилася до двох концептуальних запитань: «свобода від...» чи «свобода для...» (за Е. Фроммом) [Див.: 16]. Отриманий «дар свободи» вони намагалися передавати творчості, «звільняючи» себе від традиційної естетики, натомість прагнути до нової, «незаангажованої естетики». Тому обживання чужого простору – як увіходження в простір *Іншого* проходить непросто. Адже при цьому неминуче відбувається переакцентація чи децентралізація поняття батьківщина/чужина. «Втрата вітчизни не кине

в анархію тільки того, хто вміє сягати глибше, поза вітчизну, для кого вітчизна є лише одним із проявів вічного й універсального життя» [4, с. 74], – наголошував польський письменник-емігрант, точно діагностуючи «больові точки» цього процесу. Більше того, зберігаючи в своїй ментальності ядро українськості, письменники-емігранти неминуче мусли інтегруватися в чужий світ, світ *Іншого не як Чужого*, де, відповідно, є своя домінантна, «центральна» чи панівна культура і культури маргінальні, периферійні, привнесені з інших етнічних територій і спільнот. Ці процеси розгорталися в психологічно непростій парадигмі як індивідуальної, так і колективної (групової) самотності, зумовленої «наявністю метанаративів, що з'єднують ту чи іншу групу людей і одночасно віддаляють її від інших груп» [17, с. 109]. Така децентралізація письменника-емігранта як стосовно рідномовної, питомої культури, так і стосовно культури, в середовищі якої йому випало проходити процес трансформації, неминуче викликає відчуття маргінальності, «зміщення». В таких умовах «крива» з'єднання/роз'єднання різних культур відповідно формує і світовідчуття, і світосприйняття. Тут, очевидно, мають паралельно спрацьовувати як взаємопоглинаючі, так і взаємовідштовхувальні чинники: опірність асиміляційним процесам і ментальним впливам і водночас неминуча інтеграція у чужомовний і чужоментальний світ.

Українці, котрі покинули рідну батьківщину у несприятливий для неї час, виявили високий рівень індивідуальної пасіонарності (в основі якої лежав активний інстинкт самозбереження), що спонукала їх до максимального напруження сил задля реалізації своїх потенційних можливостей у незнайомій їм доти географічно-екзистенційній ситуації. Особливо це стосується митців, котрі, з одного боку, дістали свободу творчості, а з іншого – були обмежені жорсткими умовами виживання (більшість вимушена була тривалий час працювати на різних роботах). Відкриті до змін (інакше би вони не зробили такого кардинального вибору), вони намагалися зберігати певну рівновагу між *своїм/чужим*, аби збалансувати образи *батьківщини/чужини*. Долаючи «ксенійність» (від *ксенія* – буквально гостя), мусли витворити продуктивний симбіоз різних моделей існування, аби не розчинятися серед аборигенів, зберігати

власну культурну самобутність і водночас не видаватися в новому середовищі чужими.

Всі ці стисло означені аспекти належить до комплексу психологічно-соціокультурних факторів, досі не досліджених наукою. Ще 1996 р. на це звернув увагу Б. Рубчак: «Ментальність, психологічні особливості діаспори (а вони прерізні) ще навіть не почали вивчати в Україні, а це, до речі, дуже цікаве явище» [11, с. 184], яке можна означити, за Е. Фроммом, як «суб'єктивну самосвідомість». Через два десятиліття це перспективне спостереження досі вражає своєю актуальністю.

Але назріла проблема дослідження літератури української діаспори як цілісності [Див.: 15] не вичерпується психологічним аспектом. Досі залишається актуальною й проблема «вітчизняного центру» та «еміграційної периферії» (Б. Рубчак) – як проблема теоретико-методологічна, текстологічна, – хоча про це доводилося писати ще десятиліття тому [15, с. 426]. Оперуючи цими соціо-географічними поняттями, сучасне літературознавство, звісно ж, потрапляє у пастку умовності *центральності/периферійності* української літератури, якщо взяти до уваги давнє намагання Ю. Шереха-Шевельова поєднати «два малі ми – одне на Україні, друге поза нею», створивши «одне МИ в ідеалі», що, на його ж думку, «не створене ще, не досяжене і, може, недосяжне» [18, с. 24-25].

Між тим саме такий усталений ракурс *центральності/периферійності*, попри відчуття розірваності й дискретності літературного процесу, дає уявлення про «фігури» й «конфігурації» на національному літературному полі, хоча й дещо «зміщені» (у формулюванні Б. Рубчака). (Принагідно: стосовно емігрантів він вживає не поняття «переміщеної» особи, а «зміщеної», тобто децентралізованої [Див.: 9].

Саме в таких територіально-соціокультурних параметрах «зміщення» сформувалася модель «відсутньої присутності» українських літераторів у материковому письменстві, яку вони намагалися уже після проголошення Україною незалежності заповнити візитами до України, численними публікаціями в материкових масмедіа, організацією презентацій, літературних вечорів, зустрічами із читачами тощо, що фактично стало певною сатисфакцією за десятиліття відчуження, проведені на чужині. Однак важко заперечити думку І. Качуровського,

якою він ділився в інтерв'ю ще 1993 року і яка не втрачає своєї слушності й донині: «Складається враження: хто зумів вибитися на чужині в перший ряд, той посів його і в Україні. А хтось не зумів – незалежно від міри таланту» [7, с. 162]. І давав гострий присуд: «Мушу сказати, що процес входження діаспорної літератури в лоно української материкової – однобічний. Фактично ввійшли в неї лише представники Нью-Йоркської групи та Яр Славутич...» [7, С. 163]. Звідтоді минуло чверть століття, обрії нашого ознайомлення з літературою діаспори значно розширилися за рахунок «книжкового повернення» багатьох імен, нових літературознавчих досліджень, однак це давнє спостереження наводить на думку про важливість особистої активності письменника-емігранта у його «присутності» в Україні. Щоправда, це стосується хіба тих, хто зміг цим скористатися за життя – творчість померлих належить відкривати науковцям та читачам – через видані їхніми зусиллями твори та наукові дослідження.

Для дослідника завжди актуальним залишається запитання: а чи відчувають письменники діаспори зі своєю «емігрантською самосвідомістю» (М. Павлишин) Україну «центром» чи, навпаки, центром свого життя й своєї творчості вважають свою другу батьківщину? Маючи великий досвід особистого спілкування з літераторами-емігрантами (Емма Андіївська, Іван Кошелівець, Марта Тарнавська, Анна-Галя Горбач, Богдан Рубчак, Богдан Бойчук, Леонід Рудницький, Ярослав Розумний, Ігор Качуровський, Віра Вовк та багато інших), не раз цікавилася, що означає для них Україна і як вони почуваються в західному світі. Так, Емма Андіївська зі своєї мюнхенської оази українськості перекоонує: «Я свою Україну ношу, як слимак свою хатку, я в ній живу – інакше я би пішла в інші культури, як багато хто з-поміж дуже талановитих людей» [1, с. 137]. Богдан Рубчак, інтегрований в американський світ, висловився досить відверто й навіть категорично: «Мені нічого не бракує. Україну я люблю, але мені її не бракує...» [11, с. 183]. Марта Тарнавська, переймаючись запитанням «Чи добре відійти від батьківщини і весь свій вік прожити в чужині?» (рядки з циклу віршів «Буденні діалоги на болючі теми», народженого в Філадельфії), також не криється з найпотаємнішим: «Людина, взагалі, самотня, а надто та, яка вийшла зі своєї рідної землі – вона приречена на

самотність» [13 с. 177], немовби потверджуючи думку В. Гомбровича, що бути «письменником у масштабі еміграції нелегко, бо це масштаб майже цілковитої самотності» [4, 76]. Віра Вовк, відповідаючи на запитання, чи впливає на її творчість нинішня мінливість, відкритість, швидкість життя, дала значно глибшу відповідь, ніж від неї, очевидно, очікували: «Впливає. Ось я зараз пишу твір, який у чомусь виглядатиме як мозаїка. Для нас, емігрантів, таке світовідчуття особливо характерне, ми є такими собі світовими громадянами. Дуже добре написала Ліда Палій в одному з есеїв, що вона приїздить в Україну й почувається не вдома, вертається до Канади – і там відчуває те саме. Ми розірвані між континентами» [3].

Потяг емігранта до рідної землі зазвичай розглядається через призму такого психофізичного й соціологічного маркера, як *ностальгія* (тому так часто запитання про тугу за батьківщиною звучить у розмовах та інтерв'ю з вихідцями з України), оскільки воно впливає на самоідентифікацію та самооцінку. Однак, скажімо, Б. Рубчак вважає, що «все те є до певної міри текстуальність – символіка, метафори, тема або ж поза... – ота туга за Україною» [11, с.183]. І додає: «...Після двотижневої візити до Києва я починаю тужити за своїм рідним Чикаго – за вулицями, музеями, книгарнями, за своїм робочим столом, на якому лежать незакінчена стаття про українську літературу та десяток недописаних українських віршів» [11, с.183]. При цьому поет наголошує на тому, що вибір культури (своєї чи набутої/освоєної) у його випадку не залежить від туги чи самотності: якщо старші люди вибирали Україну фактично без вибору, то його покоління мало право вибору: або залишитися в українській культурі, або обрати культуру американську, як це зробили Григорій Кузьма, Аскольд Мельничук, Дзвінка Орловська, Оленка Калитяк, котрі стали американськими поетами. Сам же Б. Рубчак, за його зізнанням, «повсякчас жив, дихав, обідав і вечеряв Україною», хоча українську культуру вивчав уже в Америці, куди приїхав чотирнадцятилітнім і «негайно вріс в американське суспільство». [11, с.183]. За його визначенням, більшість діаспорників його покоління – це «Януси з двома обличчями». І так пояснює власне спостереження: «А це значить, що ми цілком інакші, коли ми серед американців неукраїнського походження, ніж коли

ми в середовищі українців. І навіть приймаємо різні шкали вартостей, зокрема в питаннях культури, мистецтва...» [11, с.183].

Однак в одному з пізніших інтерв'ю на запитання, чи не стимулювалася його герметична поезія «трансатлантичним» мовно-культурним статусом з причини психологічної роздвоєності між українським та американським мовно-культурним середовищем, Б. Рубчак переводить метафору дволикого Януса в іншу площину: «Янус не роздвоєний – він просто бачить удвічі більше». І розлого інтерпретує такі спроби пояснення поетикальної специфіки «територіальним імперативом», нагадуючи, що Т. Шевченко прожив майже ціле зріле життя поза Україною, А. Міцкевич – поза Польщею; при цьому саме перебуванням у двомовному середовищі пояснює він дивні синтаксичні структури Дж. Конрада, «стилістичні витребеньки» Набокова, міжмовні діалоги Хвильового й Тарнавського [10].

Б. Бойчук замінює поняття ностальгії поняттям відданості, називаючи відданість діаспорників українській культурі автентичною й сильною: «Культура – це найголовніше. Духовна культура стає своєрідною країною, своєрідною територією, і то такою, яку можна з собою всюди носити – вона транспортабельна» [11, с.183]. І уточнює: «Так, країна культури вміщує в собі й територію слова. І вона не піддається тому, що я називаю територіальним імперативом...» [11, с.183]. Марта Тарнавська також відчуває Україну метафізично й метафорично: «І якщо торкатись проблеми еміграції, то я завжди кажу, що моя Батьківщина – це Михайло Коцюбинський і Леся Українка, той же Богдан-Ігор Антонич, на творах якого я виростала» [13, с. 174]. Метафоричні окреслення батьківщини як «території слова», «духовної країни» тощо переводять нас у сферу метафізичну, і попри певну вразливість метафізичних понять, підводять до формулювання найпоширеніших моделей «відсутньої присутності» позаматерикових письменників в просторі України, фактично «скасовуючи» поділ на центр/периферію.

Власне, відбувалося свідоме культивування в собі образу метафізичної батьківщини: тільки на такому ґрунті міг проходити процес об'єктивного відчуження від традицій, декларований нью-йоркцями як сповідування нової модерної естетики «незаангажованого буття». Так, для самоідентифікації Б. Рубчака неабия-

ке значення має «міт України, міт українського читача» [11, с.184] – власне, йдеться про його візію України, в якій він почувається органічно й комфортно. У тому ж інтерв'ю Б. Рубчак, котрий лише 1989 року уперше відвідав Україну (повторивши це наступного року), зізнається, що десь у 1960-х рр., коли він познайомився з молодістю інтелігенцією України, то «іноді вдавав», що пише «для київських студентів чи поетів»: «Такий уявлений читач став згодом дуже міцним фактором у моїх творчих процесах» [11, с.190]. Тож мова йде про пошук власного віртуального різновиду «неприсутньої присутності» в культурному просторі України: *позаймпративну присутність* через міт України й міт читача, віртуально окреслену не територією, а власними духовними потребами.

«Світове громадянство», звісно, має свої переваги, але має й певні вразливі чинники, пов'язані як із інтеграційним конформізмом, так і з віддаленістю від джерел. А зрештою, це породжує відчуття *комплексу ксенійності* (почуття гостя) на обох теренах, про що, власне, й говорить Ліда Палій. Як і децентралізація (навіть якщо вона не визнається письменником), так і «розірваність між континентами» також формує моделі вписаності у фактично роздвоєний світ, зокрема й модель «відсутньої присутності» діаспорних літераторів у материковому письменстві.

Апогеєм формування такої моделі став період здобуття Україною Незалежності, коли впала «залізна завіса» й кордони відкрилися для всіх, хто ідентифікував себе з Україною. Фактично початок 1990-х став «золотою добою» повернення національної літературі імен, які були мало відомі представникам материкового письменства. Визначну роль у цьому відіграла газета «Літературна Україна» тодішнього формату, яка повернення культурної спадщини й реабілітацію та популяризацію літературних імен поставила в центр своєї редакційної політики. Публікація численних інтерв'ю із еміграційними письменниками (які відбувалися тут, в Україні, під час різних українознавчих конгресів, епізодичних чи регулярних їх приїздів на материкову батьківщину, а також під час поїздок наших літературознавців, журналістів за кордон і знайомство з українськими осередками різних країн), їхніх творів – як у пресі, так і окремими книгами, – все це сприяло поступо-

вому поверненню їх якщо не територіально, то принаймні у культурний простір України. Здається, зовсім недавно я сама брала в тому активну участь, а нині, озирнувшись назад, розумію, що цей період уже належить історії [Див.: 14].

Деякі з-поміж еміграційних літераторів намагалися «легалізувати» свою присутність в українському соціокультурному просторі ще далеко до здобуття Україною незалежності. Однак, робили це по-різному. Скажімо, Віра Вовк, яка могла неодноразово приїздити в Україну з далекої Бразилії ще від 1965 року й дозволяла собі не тільки листовне спілкування з українськими шістдесятниками, а й приватні зустрічі з ними у Києві, ще в ті далекі роки обрала *спосіб відкритого спілкування*, дотримуючись усіх умов конспірації. Фактично це була *присутність* у локальному соціокультурному просторі *через посередництво* тих, з ким вона заприятелювала і кому намагалася допомогти. Підтримуючи тісні зв'язки з письменниками та українськими науковими й мистецькими інституціями, останніми десятиліттями вона регулярно приїздить до Києва та Львова, збираючи своїх шанувальників на творчі вечори чи презентації. Це важливий простір самоствердження у пошуках «собі подібних», тих, хто може оцінити творчість серцем, а не тільки розумом. Адже перебуваючи на еміграції, письменник, за В. Гомбровичем, «змушений існувати не тільки поза народом, але й поза елітою» [4, с.75].

Натомість Іван Кошелівець, якого у 1960-х рр. в Україні «читали і шістдесятники, і літературні наглядачі над шістдесятниками» (Є. Сверстюк) уперше зміг приїхати (разом із дружиною Еммою Андіївською) з Мюнхена до Києва на запрошення СПУ майже через півстоліття розлуки, а саме влітку 1992 року. І ключовою фразою у першому його інтерв'ю на київській землі, яку не сподівався побачити, була така: «Я почуваю себе винним у тому, що читання моїх книжок у тодішніх судових процесах оцінювано як антирадянську пропаганду» [8, с. 128] – це загрожувало багатьом, насамперед шістдесятникам, ув'язненням у мордовських таборах. Так само публічно вибачився перед тими письменниками, супроти яких «міг бути несправедливим» і «кому мимоволі завдав образи» [8, с. 128]. Адже 1963 р. він видав «Панораму найновішої літератури в УРСР», до якої крім друкованих в Україні ввійшли й «самвидавні» твори, а наступного,

1964-го р., чи не найбільш резонансний в Україні з-поміж усього, виданого, на Заході, – «Українська література в УРСР», за читання й розповсюдження якої давали до 5 років мордовських таборів суворого режиму. Резонансний у плані крамольної, критикованої ідеологами від літератури.: «Літературні боси знали його оцінки і не любили їх. Він був саме тим зухвальцем, що псував їм гру» [12].

Тобто віртуально-метафізична «присутність» І.Кошелівця, багатолітнього редактора «Української літературної газети», а потім – і часопису «Сучасність» (1961– 1984, з перервами), співробітника Енциклопедії Кубійовича, професора УВУ (Мюнхен) в соціокультурному просторі України віддавна була відчутною й незаперечною – попри всі заборони й загрози ув'язнення. Вона бере початок від тих років, коли він відкрито підтримував шістдесятників, і пізніше докладав зусиль до того, щоб видавати їхні збірки на Заході. (Принагідно: Як польських емігрантів об'єднувала й формувала й паризька «Культура», так українських «вигнанців» тримала у творчому тонусі «Сучасність»).

Як згадує Є. Сверстюк, ім'я І. Кошелівця на початку 1960-х починають щораз частіше згадувати в Києві: «Він належав не до тих, кого викривали в брошурках, а до тих, кого тихенько почитували. Літературна номенклатура, мабуть, уявляла собі його десь недалеко від кордону СРСР з велетенським буржуазним телескопом. Він так їх «наскрізь бачив», розгадував їхні підступи, прочитував словоблуддя й лукавство, що здавалося, з далекої віддалі таке робити було неможливо» [12]. І. Кошелівця, за свідченням Є. Сверстюка, знали й боялися, його книжками потаємно зачитувалися не лише користувачі «самвидаву», за ними полювали не лише кагебісти – письменники теж «тихенько розпитували, де б його дістати хоча б на один вечір «Панораму найновішої літератури в УРСР» або «Сучасність», бо ж «пише про все так, як воно є, без усяких оглядок». Коли ж, за його свідченням, дивом потрапив до рук хоч один номер журналу «Сучасність», то «він ламав «наші» заслони, скидав шори, пробивав щілини в загорожах і кидав сніп світла на факти, засекречені від нас...» [12].

Згодом метафізична «присутність» І. Кошелівця модифікувалася в присутність реальну: упродовж півдесяти років (1992-1998) він при-

їздив з Еммою Андієвською в Україну щороку, брав участь у творчих імпрезах, давав інтерв'ю, видав у Києві кілька книжок. І завжди – як у 1960-х рр., так і в 1990-х рр. сприймався контр-оверсійним, непоступливим, – і таким його прийняли в своє коло відомі українські письменники: він швидко заприятелював із багатьма з-поміж них. Йшлося не тільки про цікавість до людини з Заходу, а й про повагу до незалежної, не завжди комфортної для інших думки. Якщо шукати аналогів такої контр-оверсійності в інших літературах, то можна знайти, скажімо, в польській літературі – того ж В. Гомбровича. Однак мова їх спілкування з літературним середовищем абсолютно різна: йдеться хіба що про спільний для них високий «градус викличності», невміння озиратися на усталені правила й табу. Саме на цій контр-оверсійності і тримався в українському середовищі тривалий інтерес та повага до І. Кошелівця.

Менш відомим було в нас ім'я Емми Андієвської: відлуння її поезії й прози доходило переважно зі сторінок тієї ж «Сучасності», розповідей, і щойно після її першого приїзду 1992 р. Україна повноголосо заговорила про цю самотню письменницю й малярку. Звісно, для неї важливо було «зафіксувати» свою присутність в Україні через зустрічі з читачами, мистецькі виставки, інтерв'ю тощо. Паралельно вона щокілька років видавала в Києві свої поетичні збірки, а її творчість стала об'єктом низки дисертаційних праць і монографій. Так її «присутність» в культурному просторі України стала постійною й активною. Щоправда, ця присутність дещо дискретна, хвилеподібна: піком мас-медійної активності стають її приїзди в Україну або ж, як це було нинішнього року, присудження Національної премії України імені Т. Шевченка. Загалом ця висока державна відзнака, що її отримали останніми роками Віра Вовк та Емма Андієвська, – найкраще ілюструє їхню присутність у соціокультурному полі України. Маючи американське громадянство й мешкаючи у Мюнхені, Емма Андієвська також не переймається, кажучи словами Б. Рубчака, «територіальним імперативом», наголошуючи на тому, що для неї не має значення, де вона є, оскільки може «існувати і в пустелі». І так пояснює своє позатериторіальне відчуття України: оскільки не пішла в інші культури, то «звичайно, все, що діється в Україні, мені просто проходить крізь серце» [11, с.136]. Загалом

же ім'я цієї письменниці входило в літературний обіг материкової України до періоду Незалежності в контексті з іншими представниками Нью-Йоркської групи як «ментально міфічної єдності» (Т. Карабович). І скільки б сама Емма Андієвська не заперечувала свою приналежність до цього угруповання, саме така колективна репрезентація стала поштовхом до зацікавлення її творчістю на теренах України.

Осібною є модель «присутності» в соціокультурному просторі України, що її вибудовував Б. Бойчук. Вона має свої колізії надмірних очікувань і розчарувань. Зробивши спробу проживати за двома адресами – в Америці та в Україні, поет зрештою зазнав відчутного розчарування, про що розповів досить відверто й емоційно: «Бачите, я приїхав в Україну з бажанням увійти у літературний процес. Нічого воно мені не здійснилося. Теж тоді і у Спільці письменників був. Це, по суті, советчина тягнеться далі, там вісімдесят відсотків графоманів. А молоді постмодерністи, з якими я міг знайти спільну мову, якось так різко поставилися проти своїх батьків, просто заперечували їх». І пояснював свою позицію: «Кожна генерація приходить, щоб заперечувати своїх батьків, але заперечувати треба творчо. Тоді ми маємо творчу дискусію. Коли існує між генераціями творча дискусія — це вже дуже позитивний акт. Цього не сталося [...]. Друге, що мене відштовхнуло від молодих, це те, що вони весь час хваляться, весь час рекламуються [...]. Завдання письменника не є розважати. Завдання письменника є показувати людині нову дорогу, нові виміри, чи то життя чи поза життям. Це має робити письменник, а не забавляти когось» [2]. Тому Б. Бойчук змушений констатувати той факт, що він, на жаль, не знайшов спільної мови з киянами, тому став перед дилемою чи лишатися в Україні, чи вертатися назад: «Я вже хотів вертатися назад до Америки. В кінці я собі сказав: «Мені не потрібні ні одні, ні другі. Я можу стояти сам». І стою сам, творю свій власний альтернативний літературний процес» [2]. Власне, з таким переконанням і завершив письменник свій земний шлях – на рідній землі.

Окремі ілюстрації до теми з життя представників Нью-Йоркської групи фактично заперечують гострий присуд В. Гомбровича, що нібито письменник, позбавлений вітчизни, спазматично чіпляється за минуле – і саме в цьому їм допомагає універсальна культура як дарована нова

можливість, шанс знайти себе інакшим. Ось тут і мав рацію польський емігрант: «Втрата вітчизни не виведе з рівноваги тільки тих, для кого вітчизна – цілий світ» [4, с. 74], перегукуючись із Данте, котрий наголошував: «Моя країна – весь світ». Йдеться про той дух космополітизму, що модифікує поняття «духовної батьківщини» – аналога «духовної культури».

Неабияку роль для набуття публічності як поетів Нью-Йоркської групи, так і тих, хто перебував поза цим угрупованням, відіграв поетичний фестиваль «Золотий годин» (1990) – це був той міст єднання, котрого так чекала літературна громадськість. Яскравим фактом «неприсутньої присутності» еміграційних поетів в Україні стала з'ява літературного часопису «Світо-вид», заснованого Богданом Бойчуком та Марією Ревакович, котрий виходив у Нью-Йорку та Києві у 1990-1999 рр. З його сторінок відкрилася перспектива ближчого знайомства з Нью-Йоркською групою у літературознавчих дослідженнях: саме за два останні десятиліття кількість наукових студій про це поетичне угруповання кількісно зростає дуже помітно. Так само лакуну фізичної «відсутності» еміграційних поетів, зокрема Нью-Йоркської групи заповнила низка видавничих проектів, результатом чого стали нові збірки з логотипом видавництва «Дніпро» Богдана Бойчука «Третя осінь» (1991), Богдана Рубчака «Крило Ікарове» (1991), Юрія Тарнавського «Без нічого» (1991), Романа Бабовала «Мандрівки ймовірного» (1993) – вони унеможливили й до певної міри «скасували» маргінальність цих поетів, змістивши в літературному просторі «криву» центрального/маргінального у бік центрального.

Віртуальна «присутність» поетів цього творчого угруповання в соціокультурному просторі України посилилася (після впорядкованої Б. Бойчуком, Б. Рубчаком 2-томної антології сучасної української поезії на Заході 1969 року «Координати»: Нью-Йорк – Мюнхен: Сучасність) фактом видання низки антологій: «Поети «Нью-Йоркської групи» (упор. О. Астаф'єв, А. Дністровий; післямова О. Астаф'єва, Х.: Ранок, 2003. – 288 с.; друге вид. – 2009 р.); «Півстоліття напівтиші. Антологія поезії Нью-Йоркської групи (упор., передм. М. Ревакович, К.: Факт, 2005. – 374 с.); «Нью-Йоркська група. Антологія поезії» (упор. М. Ревакович та В. Габор, Л.: Піраміда, 2012. – 400 с.), які стали продуктивною

апробацією *колективної моделі репрезентації* в літературному світі як *моделі творчо-віртуальної присутності*. Одна з-поміж цих антологій має надзвичайно промовисту й символічну назву «Півстоліття напівтиші», що фактично фіксує й окреслює темпорально «відсутню присутність» цього творчого угруповання в культурному просторі материкової України, усвідомлену самими «нью-йоркцями». На думку Т. Карабовича, високий літературний рівень та художній смак Нью-Йоркської групи «були спробою заперечити факт, що група лишень формально існує в історії української літератури та не зуміє повернутися в Україну» [6, с. 124]. Тож антологія повертає українській літературі Нью-Йоркську групу «як культурологічну категорію, наново відкриває літературний феномен українських емігрантів на тлі епохи» [6, с.231]; більше того, тут простежується вага візуалізація в Україні «літературних традицій еміграції, а також ідейних зв'язків групи із шістдесятниками і поетами Київської школи» [6, с.241]. Цей репрезентативний факт повернення/присутності, пролонгований у часі добром матеріалу, дав поштовх новому зацікавленню Нью-Йоркською групою у літературному середовищі, посилений також візитами Богдана Рубчака, Віри Вовк, Богдана Бойчука (котрий навіть наважився на умовний переїзд до Києва), Емми Андіївської та ін.

Для повнішої картини означеної теми варто згадати ще одне творче подружжя – цього разу із Філадельфії – Остапа й Марти Тарнавських, про яких неможливо говорити порізно: їх об'єднали спільна доля й спільні інтереси. Якщо поет, перекладач і літературознавець Остап Тарнавський постійно працював у контексті української та світової літератур, у пошуках літературних паралелей ставлячи імена своїх співвітчизників у ряд відомих світових письменників, то поет і прозаїк Марта Тарнавська, присвятивши більшу частину свого життя бібліографічній справі, постійно перебувала в полі українського інтересу, готуючи покажчики про українські переклади чи публікації в мас-медіа на Заході. Форма їхньої присутності в Україні швидше за все віртуальна, хоча п. Марта й відвідувала батьківщину вже за часів незалежності України. Натомість вона активно налагоджувала контакти в Україні, займалася видавничою діяльністю, видаючи книжки (по-

езію, прозу, мемуаристику) – свої й покійного чоловіка Остапа Тарнавського – у київських видавництвах, чим заповнювала свою фізичну відсутність у соціокультурному просторі України.

Деяко іншою була модель «відсутньої присутності» в українському просторі Анна-Гая Горбач: «Вдячна долі за те, що дала мені можливість вирости у двох різних культурних світах» [5, с. 154]. Вона фактично заперечувала типову для емігрантів *ксенійність*, підкреслюючи: «...і в німецькій культурі чуюся як удома» [5, с. 154]. Тут мав випадок свідомого вибору власної національної та соціокультурної ідентифікації. Власне, йдеться не про життя в еміграції. Адже по матері вона трохи німецького роду, й виїхала з батьками з Південної Буковини в грудні 1940-го р., коли німці забирали своїх земляків з колишнього Радянського Союзу та інших країн. При цьому саме мати, котра була пов'язана з українськими культурними діячами, свідомо оточувала дітей українською атмосферою. Однак Анні-Галі Горбач довелося під час війни закінчити німецьку гімназію, а вже 1946-го активно спілкувалася з представниками української студентської громади, які навчалися разом із нею в університеті Геттінгема. Отоді й вона обрала своє українство, хоча в українських школах не навчалася. Почала перекладати з української на німецьку, бо поставила собі за мету винести щось корисне з тієї ситуації, у якій волею долі опинилася: «просто вросла в ту роль, яку собі відвела» [5, с. 154]. Тому ця модель двокультурності була для неї органічною. Тільки на перекладах Анна-Гая Горбач не зупинилася: дослідникам українського шістдесятництва відома її активна участь (від початку 1970-х рр.) у Міжнародній Амністії, через яку вона встановила контакти з українськими дисидентами, котрі відбували покарання в радянських таборах, займалася перекладом і друком

матеріалів про репресії на теренах колишньої радянської імперії, насамперед українців. Така її «присутність» – через конкретну дію й свідомий вибір – в українському просторі пізніше перейшла в активну фазу книговидання: переклади, укладання антологій тощо. Пропагуючи творчість українських письменників, ця подвижниця, перекладачка й видавець, організатор книжкових імпрез та ін., ніколи не говорила про своє «роздвоєння»: її життя радше дало зразок постійної присутності в обох культурах у кількох органічних для неї ролях, які можна об'єднати тезою про літературне амбасадорство в німецькомовному світі.

Власне, формулюючи відповідь на запитання з поезії Марти Тарнавської «*Чи добре відійти від батьківщини і весь свій вік прожити в чужині?*» (цикл віршів «Буденні діалоги на болючі теми»), кожен вклав би свій зміст, свою частку щирості чи лукавства. Однак важко заперечити загальну тезу, згідно з якою кожен носить свою батьківщину з собою. Адже моделі «відсутньої присутності» позбавлені «територіального імперативу» (за Б. Рубчаком), однак ґрунтуються на фундаменті свободи вибору.

Подальше дослідження цілісного образу української літератури включно з літературою «розфокусованої свідомості», якою залишається для нас література діаспори, може відбуватися за умови відмови від *територієцентричності* (коли ми зримо бачимо одне ціле, проте, розділе навпіл) та дослідження національної культури як *відкритої текстуальної метасистеми* з різними рівнями національної ментальності – як питомої, базової, так і трансформованої в умовах проживання серед іншого етносу з усіма його інокультурними пропозиціями та інкорпорованим досвідом. Тоді, можливо, зникне потреба говорити про моделі «відсутньої присутності» в українській літературі цілої низки письменників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андіївська Е. «Все моє життя – це ходіння кризь стіни»/Емма Андіївська/Л. Тарнашинська. Закон піраміди. Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї/Людмила Тарнашинська. – К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2001. – С.131-139.

2. Бойчук Б.: «Ми зробили дуже просту річ – створили нову сторінку в українській літературі»/ Богдан Бойчук/ Електронний ресурс/ Режим доступу: <https://vsiknygy.net.ua/interview/45939/>

3. Вовк В. Лірика – то підсвідомість, що завжди працює. Спілкувався Олег Коцарев/Віра Вовк/Електронний ресурс/ Режим доступу: <http://litakcent.com/2013/04/29/vira-vovk-liryka-to-pidsvidomist-scho-zavzhdy-pracjuje/>

4. Гомбрович В. Щоденник: у 3-х т. Т. I: 1953-1956 /Пер з польськ. Роксани Харчук.– К.: Основи, 1999. – 414 с.

5. Горбач А.-Г. «Вдячна долі за те, що дала мені можливість вирости у двох різних культурних світах»

Анна-Гая Горбач/ Л. Тарнашинська. Закон піраміди. Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї/ Людмила Тарнашинська. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2001. – С. 153-158.

6. Карабович Т. Міфопоетика Нью-Йоркської групи [монографія]/Тадей Карабович – К.: Талком, 2017. – 463 с.

7. Качуровський І. «Наші зусилля – тільки окремі струмочки, а не суцільний потік»/Ігор Качуровський/ Л. Тарнашинська. Закон піраміди. Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї/ Людмила Тарнашинська. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2001. – С.159-163.

8. Кошелівець І. «Я почуваю себе винним у тому, що читання моїх книжок у тодішніх судових процесах оцінювано як антирадянську пропаганду»/Іван Кошелівець/ Л. Тарнашинська. Закон піраміди. Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї/ Людмила Тарнашинська. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2001. – С. 127-130.

9. Рубчак Б. Кам'яні баби чи світовид?/Богдан Рубчак.// Світо-вид. – Нью-Йорк. – 1996. – II (23). – С. 89-100.

10. Рубчак Б.: «Янус не роздвоєний – він просто бачить удвічі більше»/Богдан Рубчак/Розмовляв Тарас Пастух/ Електронний ресурс/ Режим доступу: <http://litakcent.com/2008/09/02/yanus-ne-rozdvoenyu-vin-prosto-bachyt-udvichi-bilshe/>

11. Рубчак Б. «XXI сторіччя прийшло разом із постмодерністами, або Про літературу, право вибору, дух імпрізації, міт України і не тільки про це» / Л. Тарнашинська. Закон піраміди. Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї/ Людмила Тарнашинська. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2001. – С. 182-191.

REFERENCES:

1. Andiiyevs'ka E. "All My Life – It's Walking Through the Walls" ["Vse moie zhyttia – tse khodinnia kriz' stiny"] / Emma Andiiyevs'ka/L. Tarnashyn's'ka. Zakon piramidy. Dialohy pro literaturu ta sotsiokul'turnyj klimat dovkola nei/Liudmyla Tarnashyn's'ka. – K. : Universytets'ke vyd-vo «Pul'sary», 2001. – S.131-139.

2. Bojchuk B.: "We made a very simple thing – created a new page in the Ukrainian literature" ["My zrobyly duzhe prostu rich – stvoryly novu storinku v ukrains'kij literaturi"] / Bohdan Bojchuk/ Elektronnyj resurs/ Rezhym dostupu: <https://vsiknygy.net.ua/interview/45939/>

3. Vovk V. *Lyrics – that subconscious that always works* [Liryka – to pidsvidomist', scho zavzhdy pratsiuie. Spilkuvavsia Oleh Kotsarev]/Vira Vovk/ Elektronnyj resurs/ Rezhym dostupu: <http://litaktsent.tsom/2013/04/29/vira-vovk-liryka-to-pidsvidomist-scho-zavzhdy-pratsiuje/>

4. Hombrovych V. *Diary: in the 3rd t.T. I: 1953-1956* [Schodennyk: u 3-kh t. T. I: 1953-1956] /Per z pol's'k. Roksany Kharchuk.– K.: Osnovy, 1999. – 414 s.

5. Horbach A.-H. "Grateful fate for giving me the opportunity to grow up in two different cultural worlds" ["Vdiachna doli za te, scho dala meni mozhlyvist' vyrosty u dvokh riznykh kul'turnykh svitakh] / Anna-Halia

12. Сверстюк Є. Майстер вияснювати правду: передмова до книжки Івана Кошелівця /Євген Сверстюк. – З архіву автора.

13. Тарнавська М. «Люзія, яка допомагає людині вижити»/Марта Тарнавська / Л. Тарнашинська. Закон піраміди. Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї/Людмила Тарнашинська. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2001.С. 173-177

14. Тарнашинська Л. Закон піраміди. Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї/ Людмила Тарнашинська. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2001. –264 с. (Серія: Українці у світовій цивілізації).

15. Тарнашинська Л. Література розфокусованої свідомості: до категорії «діаспора» та її інтерпретацій в літературознавстві//Людмила Тарнашинська. Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 412-432.

16. Тарнашинська Л. Творчість поетів-шістдесятників та поетів Нью-Йоркської групи: «свобода від...» чи «свобода для...» (у світлі гуманістичного психоаналізу Еріха Фромма)//Людмила Тарнашинська. Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 211-225.

17. Хамітов Н. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології/ Назіп Хамітов. – К.: Гранослов, 2000. – 251 с.

18. Шерех Ю. Ми і ми (до українських читальників моїх)/ Юрій Шерех. Поза книжками і з книжок. – К.: Час, 1998. – С.21-32 (Серія: Українська модерна література).

Horbach/ L. Tarnashyn's'ka. Zakon piramidy. Dialohy pro literaturu ta sotsiokul'turnyj klimat dovkola nei/ Liudmyla Tarnashyn's'ka. – K. : Universytets'ke vyd-vo «Pul'sary», 2001. – S. 153-158.

6. Karabovych T. *Mythopoeitics of the New York group* [monohrafiia] [Mifopoetyka N'iu-Jorks'koi hrupy] /Tadej Karabovych – K.: Talkom, 2017. – 463 s.

7. Kachurovs'kyj I. "Our efforts are only separate streams, and not a continuous stream" ["Nashi zusyilia – til'ky okremi strumochky, a ne sutsil'nyj potik"] / Ihor Kachurovs'kyj/ L. Tarnashyn's'ka. Zakon piramidy. Dialohy pro literaturu ta sotsiokul'turnyj klimat dovkola nei/ Liudmyla Tarnashyn's'ka. – K. : Universytets'ke vyd-vo «Pul'sary», 2001. – S.159-163.

8. Koshelivets' I. "I feel guilty of reading that my books in the then court trials were evaluated as anti-Soviet propaganda" ["Ya pochuvaiu sebe vynnym u tomu, scho chytannia moikh knyzhok u todishnikh sudovykh protsesakh otsiniuvano iak antyradians'ku propahandu"] /Ivan Koshelivets'/ L. Tarnashyn's'ka. Zakon piramidy. Dialohy pro literaturu ta sotsiokul'turnyj klimat dovkola nei/ Liudmyla Tarnashyn's'ka. – K. : Universytets'ke vyd-vo «Pul'sary», 2001. – S. 127-130.

9. Rubchak B. *Stone Babes or World?* [Kam'iani baby chy svitovyd?] / Bohdan Rubchak. // Svito-vyd. – N'iu-Jork. – 1996. – II (23). – S. 89-100.

10. Rubchak B.: “Janus is not bifurcated – he just sees twice as much” [«Yanus ne rozdvoienyj – vin prosto bachyt' udvichi bil'she»] / Bohdan Rubchak / Rozmovliav Taras Pastukh / Elektronnyj resurs / Rezhym dostupu: <http://litaktsent.tsom/2008/09/02/ianus-ne-rozdvoienyy-vin-prosto-bachyt-udvichi-bilshe/>

11. Rubchak B. “*XXI centuries came along with post-modernists, or about literature, the right to choose, the spirit of improvisation, the myths of Ukraine, and not only that*” [«XXI storichchia pryshlo razom iz postmodernistamy, abo Pro literaturu, pravo vyboru, dukh improvizatsii, mit Ukrainy i ne til'ky pro tse»] / L. Tarnashyn's'ka. *Zakon piramidy. Dialohy pro literaturu ta sotsiokul'turnyj klimat dovkola nei* / Liudmyla Tarnashyn's'ka. – K.: Universytets'ke vyd-vo «Pul'sary», 2001. – S. 182-191.

12. Sverstiuk Ye. *Master to clarify the truth: an introduction to the book by Ivan Koshelevets* [Majster vyiasniuvaty pravdu: peredmova do knyzhky Ivana Koshelivtsia] / Yevhen Sverstiuk. – Z arkhivu avtora.

13. Tarnav's'ka M. “*The Illusion That Helps Man Survive*” [«Iliuziia, iaka dopomahaie liudyni vyzhyty»] / Marta Tarnav's'ka] / L. Tarnashyn's'ka. *Zakon piramidy. Dialohy pro literaturu ta sotsiokul'turnyj klimat dovkola nei* / Liudmyla Tarnashyn's'ka. – K.: Universytets'ke vyd-vo «Pul'sary», 2001. S. 173-177

14. Tarnashyn's'ka L. *The law of the pyramid. Dialogues about literature and socio-cultural climate around her*

[*Zakon piramidy. Dialohy pro literaturu ta sotsiokul'turnyj klimat dovkola nei*] / Liudmyla Tarnashyn's'ka. – K.: Universytets'ke vyd-vo «Pul'sary», 2001. – 264 s. (Seriia: Ukraintsi u svitovij tsyvilizatsii).

15. Tarnashyn's'ka L. *Literature of the Unfocused Consciousness: to the category of “Diaspora” and its Interpretations in Literary Studies* [Literatura rozfokusovanoi svidomosti: do katehorii «diaspora» ta ii interpretatsij v literaturoznavstvi] // Liudmyla Tarnashyn's'ka. *Prezumptsiia dotsil'nosti: Abrys suchasnoi literaturoznavchoi kontseptolohii*. – K.: Vydavnychyj dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 2008. – S. 412-432.

16. Tarnashyn's'ka L. *Creation of the poets of the sixties and poets of the New York group: “freedom from ...” or “freedom for ...” (in the light of Erich Fromm's humanistic psychoanalysis)* [Tvorchist' poetiv-shistdesiatnykiv ta poetiv N'iu-Jorks'koi hrupy: «svoboda vid...» chy «svoboda dlia...» (u svitli humanistychnoho psykhoanalizu Erika Fromma)] // Liudmyla Tarnashyn's'ka. *Prezumptsiia dotsil'nosti: Abrys suchasnoi literaturoznavchoi kontseptolohii*. – K.: Vydavnychyj dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 2008. – S. 211-225.

17. Khamitov N. *Loneliness in human being. The Experience of Metanthropology* [Samotnist' u liuds'komu butti. Dosvid metaantropolohii] / Nazip Khamitov. – K.: Hranoslov, 2000. – 251 s.

18. Sherekh Yu. *WE and we (to Ukrainian readers of mine)* [MY i my (do ukrains'kykh chytal'nykiv moikh)] / Yuriy Sherekh. *Poza knyzhkamy i z knyzhok*. – K.: Chas, 1998. – S.21-32 (Seriia: Ukrains'ka moderna literatura).